

PROBLEMI EKONOMIJE U SVETLU DISPROPORCIJE RAZVOJA TEHNOEKONOMSKE I SOCIOEKONOMSKE SFERE¹

Dr Slavoljub M. Vujović, naučni saradnik
Ekonomski institut, Kralja Milana 16, Beograd, Srbija
+381 11 3613118; +381 63 365 101

Email: kelovic1967@yahoo.com
Dr Dragoljub Vukosavljević, redovni profesor
Univerzitet Privredna akademija, Cvećarska 2, Novi Sad, Srbija
+381 11 3690014, +381 63 444495
Email: vukas@eunet.rs

Apstrakt

Tehnološki prodori, kroz istoriju ekonomije, inicirani i vođeni znanjem pod kontrolom kapitala drugih (obično velikih korporacija), uvek su generisani individualnim znanjima (inovacije, izumi i otkrića razna, i sl.).

Velike korporacije, danas, kao gorući problem navode nemogućnost prodaje proizvedenog, zaboravljajući ugroženost prirodne i životne sredine. Znači problem je tržište, tj. prodaja, dok su svi ostali faktori proizvodnje: mašine, sirovine, radna snaga i znanje, nisu problem. Te iste korporacije i njihovi lideri i savetnici lidera (ponekad i univerzitetski profesori) osamdesetih godina dvadesetog veka, forsirali su tezu da ekonomija treba da ide u pravcu usluga, da bruto proizvod na globalnom nivou u svetu, većim delom čine usluge.

Dok je po Adamu Smitu rad izvor sveg bogatstva (podela rada po njemu je ograničena veličinom tržišta, što je tržište veće to je razvijenija podela rada), američki ekonomista Nurel Rubini (koji je prvi najavio krizu finansijskog sektora 2008. godine), javno je više puta upozorio da tržišta ne funkcionišu i da kapitalizam, idući u smeru i tempom kako trenutno ide, može sebe da uništi. Mada, i čuveni nobelovac Pol Krugman, kao preporuku rešenja problema -opadanje prihoda kompanija, nemogućnosti prodaje proizvedenog, povećanje nezaposlenosti i smanjivanje kupovne moći stanovništva, upućuje na preporuke Dž. M. Kejnsa -da se u ovakvim situacijama država treba pojaviti u ulozi potrošača (bez države nema rešenja), Frolov Danil Petrovič ukazuje da predhodne probleme i probleme svetske finansijske krize treba tražiti u području razvoja tehnoeconomске i socioekonomске sfere, respektujući ulogu institucija u tehnološkom progresu.

Rad je studija literature. Cilj je pojasniti definisani problem-da tehničkotehnološki razvoj ne prenosi benefite dovoljno na široku društvenu zajednicu, ne dozvljava širokoj društvenoj zajednici, da, ni ekonomski-platežno, ni znanjem, prati tehničkotehnološki razvoj, što rezultira povećanjem nezaposlenosti i smanjenjem kupovne moći stanovništva. Problem je u disproporciji razvoja ove dve sfere. Uvažavanje principa socioekonomске sfere, od strane tehnoeconomске sfere, doprinelo bi rešavanju navedenih problema i sprečavanju pojave novih.

Literaturu o nevedenom problemu karakteriše nedostatak unakrsnih veza između suprostavljenih pogleda na problem. Većina teoretičara, rešenje problema traži u finansijskoj sferi i problemima vezanim za funkcionisanje finansijskih tržišta, dok drugi rešenja problema ekonomije XXI veka traže u geopolitičkim interesima velikih sila.

¹ Rad je deo istraživanja na projektu br. 46001, finansiranom od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Srbije

Ključne reči: ekonomija, razvoj, tehnoekonomska i socioekonomska sfera.

JEL: A1, A12, A13, A14, D24, E24, O33,

UVODNE NAPOMENE

Raskorak ili neuvažavanje principa i zakonitosti socioekonomske sfere, od strane dinamike razvoja tehnoekonomske sfere, uzrokuje mnoge ekonomske i društvene probleme.

Međutim, koliko je dinamika razvoja obe sfere, uslovljena uticajima zakona i zakonitosti evolucione i institucionalne ekonomije, u toj meri su i problemi koje uzrokuje raskorak razvoja između ove dve sfere, uslovljeni radom-uticajima institucija sistema.

Ekspanzija ekonomskih problema reflektovanih kroz prizmu finansija, upravo u razvijenim privredama, poprima sve veće razmere. Ako su svi finansijski centri moći, finansijske institucije i najnovije tehnologije kod razvijenih privreda sveta, postavlja se pitanje šta je uzrok ekonomske krize i zašto se pojavljuju finansijski problemi u tim privredama.

Svi moćni savezi i blokovske podela sveta (misli se pre svega na NATO i EU) na planetarnom nivou, imaju ekonomske probleme i traže rešenje ekonomskih problema (po cenu otvaranja novih ratnih sukoba) kod manje razvijenih zemalja, posebno ako te zemlje raspolažu interesantnim prirodnim resursima.

Velike korporacije nametnule su potpuno nov koncept uređenja društveno-ekonomskih odnosa, tzv. „korporatokratiju“. No, i korporatokratija je u problemima. Intenzivna potraga za najnižim nadnicama, najblažim propisima i najjeftinijim resursima u cilju ostvarivanja ekstra profita, samo su neki od reprezenata korporatokratije. Konkurencija se zasniva na sledećem: Ko će raditi za manje novca? Ko će pristati na pola radnog vremena? Ko će se odreći zdravstvenog osiguranja i propisa o zaštiti na radu? Ko će dozvoliti da mu se otrovni otpad baca u dvorište (Goldsmi i Mender, str. 1996)?

„U novoj svjetskoj krizi, koju prati još veća konkurencija i neizbežan neuspjeh svjetske ekonomije, globalno tržište će se podijeliti na skup višestepenih makroregiona. Izvan tih regiona će biti ne samo nemoguće napredovati nego i uopšte opstati, što će mnoge narode dovesti pred već zaboravljeni izbor. Biće to izbor između različitih makroregiona (M.G. Deljagin, 2013, 3)“.

Autori, s obzirom na aktuelne ekonomske probleme kako na globalnom nivou, tako i regionalnim i nivoima država, smatraju da dalji razvoj treba tražiti kroz analizu odnosa, ili bolje reći, međuzavisnosti tehno-ekonomske i socio-ekonomske sfere u kontekstu ukupne ekonomije a pod kontrolom multinacionalnih korporacija. Tehno-ekonomska i socio-ekonomska sfera su međusobno povezane po modelu uzrok-posledica, dok su sva kretanja u obe navedene sfere, uslovljena institucionalnom i evolucionom ekonomijom, institucijama i institutima sistema.

1. PROBLEMI EKONOMIJE: TEHNOEKONOMSKA I SOCIOEKONOMSKA SFERA U SVETLU KAPITALA VELIKIH KORPORACIJA

Danas, shodno privrednim kretanjima ili bolje rečeno karakteristikama problema koji potresaju privrede i razvijenih i nerazvijenih zemalja, može se zaključiti da su velike

korporacije generatori istih. Realnu moć, realne tokove kapitala na globalnom nivou određuju velike korporacije. Politička moć je samo prečica (često organizovanim kriminalom) do realne moći, dok je ekonomska moć prava moć. Staro drevno pravilo “da uvek odlučuje onaj ko ima vlast, a vlast je tamo gde je kapital”, danas, ulaskom u XXI vek, postalo je formula procesa globalizacije. Finansijski centri moći diktirajući promene međunarodnih ekonomskih odnosa (Vujović, 2004, 93). „Celokupan se društveni život odvija pod kontrolom triju grupa, političara: finansijskih političara, korporacijskih političara i vladinih političara (Dragičević, 1997, str. 287)“.

Velike korporacije iz zapadnih država jednostavno osvajaju i porobljavju sve ostale gde procene da mogu znatno uvećati kapital. Upravo su trka za profitom, po svaku cijenu i ne uvažavanje principa i interesa prirodne i društvene sredine, od strane velikih korporacija uzrok mnogih ekonomskih problema i kriza.

Međutim, treba napomenuti da, realizacija ovih ciljeva nebi bila izvodljiva bez pomoći lokalnih vlada (vlade država u koje ulazi kapital velikih korporacija) koje kroz institucije sistema (socijalnim tehnologijama) osiguravaju logističku podršku, osiguravajući enormne zarade korumpiranim pojedincima na pozicijama vlasti. Obrazlažući ideju o savršenoj državi David Hume (Dejvid Hjum), kao faktor od koga zavise svi aspekti uspostavljanja savršene države, navodi Vladu, tj. Izvršnu vlast. Problemi ekonomje i društva uzrokovani dinamikom razvoja tehnoekonomske i socioekonomske sfere, uvek se odvijaju pod uticajem neke Vlade (Hjum, 2008, str. 90, 91 i 300). Slično Hjumu, Jean-Jacques Rousseau (Žan-Žak Ruso), pobornik prirode i prirodnih zakonitosti, navodi da za stvaranje sređenog društva i države presudnu ulogu ima zakonodavac² (Ruso, 2011, str. 54, 55).

Jedan od generatora problema tehnoekonomske i socioekonomske sfere, i ukupne ekonomije, na svim nivoima-lokalnom, regionalnom, kontinentalnom i svetskom nivou, jeste, kontrola zakonodavne i izvršne vlasti od strane velikih korporacija. Činjenica da samo tri američka penziona fonda raspolažu sa 500 milijardi dolara, potvrđuje moć koja može da ruši ili uspostavlja ne samo vlade već i države, izdižući ekonomsku moć korporacija iznad država (Vujović, i ostali 2011, str. 12). „Njihova težnja za ekonomskom i političkom prevlašću u zemlji i inostranstvu nema granica i ne bira sredstva. Osim svih klasičnih metoda sada se primenjuju i takve mere koje nas podsjećaju na dobro poznato fašističko nasilje. Ono ponegde poprima monstruozne oblike i dostiže razmere kakve ne pamt i istorija civilizacije. I eksploatacija vlastitih sugrađana i drugih naroda često osigurava nezapamćano fantastična bogaćenja i pojedinaca i mnogih interesnih grupa kojima to društveni položaj i uticaj omogućava“ (Dragičević, 1997, str. 293).

U skoroj prošlosti dvadesetog veka, dominantne blokovske podele (kapitalistički zapad i socijalistički istok), jaz između razvijenih i nerazvijenih zemalja (bogate i siromašne), produbljan je upravo zahvaljujući tehnološkoj prednosti inustrijski razvijenih zemalja. Industrijski razvijene zemlje su isto znanje i iskustvo po dva puta prodavale nerazvijenim zemljama: prvo, prodavajući im razne proizvode i usluge (konstantno radeći na unapređenju sopstvene postojeće tehnologije), i drugi put- prodavajući im sopstvenu već prevaziđenu tehniku i tehnologiju kojom su proizvodile prodavane proizvode, a kod sebe uvodeći novu tehniku i tehnologiju.

² „Zakonodavac (...) to je posebna i viša funkcija koja nema ničeg zajedničkog sa vladavinom ljudima, jer onaj koji zapovijeda ljudima ne treba da stvara zakone, onaj ko stvara zakone ne treba da zapoveda ljudima, inače bi ti zakoni, oruđa njegovih strasti, često u beskonačnost produžavali njegove nepravde, (Žan Žak Ruso, 2011, str. 55)“.

Međutim, krajem XX i početkom XXI veka dolazi do znatnih privrednih, takozvanih „tranzicijskih“ promena na nivou država i saveza država. Da li je želja za enormnim profitima, velikih korporacija (preko noći napraviti stotine milijardi dolara) dovela do njih, ili su u pitanju teze o prenaseljenosti planete ili je isključivo u pitanju zloupotreba znanja³? Da li su decenijski modeli funkcionisanja privrednih sistema istrošeni ili ne donose enormne profite (korporativni model SAD, familijarni model italijansko-vatikanski, bizmarkov model njemačke privrede ili istočnjački modeli bazirani na Šintoizmu i Konfučionizmu? Odgovore na navedena pitanja treba tražiti u aktuelnim privrednim kretanjima. Izgleda „korporatokratija“ vodi korporatizaciji planete, u smislu da jedna ili dve korporacije kontrolišu sve: i tehničko-tehnološku i socioekonomsku sferu, sisteme obrazovanja, prirodnu sredinu, sve resurse i sve ostale aspekte u funkciji ostvarivanja profita.

Da se aktuelna privredna kretanja odvijaju po izmenjenim modelima, da se razvojni tehnoekonomske i socioekonomske procesi, danas u XXI vijeku odvijaju pod ingerencijom velikih korporacija, potvrđuje i aktuelni ekonomski model evropskih integracija. Evropski model integracija bazira se na korporativnoj kolonijalizaciji. „Viskotehnološka produkcija novih članica postala je nekonkurentna na unutrašnjem tržištu EU, a njihova evropska orijentacija ih je dovela do deindustrijalizacije. 'Hiperkonkurencija' evropskih firmi dovela je do masovne nezaposlenosti i dekvilifikacije radničke snage te prestrojavanja radničke snage u maloprodajnu djelatnost (sitna trgovina, mali biznis, poljoprivreda). Druga posljedica je masovna migracija u razvijenije zemlje EU, u kojima je ta radnička snaga „pokvarila“ tržište rada. Na kraju, ne treba zaboraviti, da pretjerano „sitnjenje“ biznisa objektivno smanjuje nacionalnu konkurentnu sposobnost – naročito tehnološki razvoj države.

Ekonomije Istočne Evrope (prije svega bankarski sistemi, ostaju slabi) i prelaze pod kontrolu globalnih korporacija „stare“ Evrope. Ove globalne korporacije, po pravilu, čuvaju industriju tamo gdje je bila visokokvalifikovana radna snaga, a prilikom pristupanja države EU dolazi do prenosa ekološki štetnih proizvoda. U zemljama sa manje kvalifikovanom radnom snagom (Rumunija, Bugarska, pribaltičke zemlje) dogodila se i prava industrijska katastrofa. U ovim zemljama, poslije otvaranja granica, kvalifikovani radnici su bukvalno bježali iz svojih zemalja (od 2007. do 2008. iz Rumunije je otišlo 20-30% ekonomski aktivnog stanovništva, odnosno 2-3 miliona ljudi). Stvarajući tako deficit radne snage i povećavajući vrijednost onih koji su ostali, iseljavanja su ostavila te države bez odgovarajuće radne snage. Obuka nove radne snage postala je nemoguća zbog zatvaranja postojećih fabrika i nemogućnosti otvaranja novih. Sačuvana industrija (ono što je od nje preostalo) bavi se u velikoj mjeri jednostavnim sastavljanjem proizvoda koji pripadaju korporacijama „stare“ Evrope, koja je većinom orijentisana na velika tržišta Rusije i Ukrajine. Kao rezultat, u zemljama Istočne Evrope je došlo do fomiranja dvosektorske ekonomije – karakterične za kolonije. Principijelno je važno da zapadni kapital, po pravilu, nije stvarao novi kapital, već je koristio onaj koji je već postojao u Istočnoj Evropi. Iskorištavajući u matičnim zemljama postojeće resurse, on je davao modernizaciji „reflektivni“ karakter“ (Deljagin, 2013).

Frolov (Frolov Daniil Petrovič), analizirajući probleme svetske „finansijske“ krize, odbacuje stavove i mišljenja brojnih svetskih teoratičara, ukazujući da rešenja treba tražiti u području tehn-ekonomske i socio-ekonomske sfere analizirajući privredna kretanja u kraćem i dužem periodu, tzv. duge i kratke talase. Prihvatajući u potpunosti stavove Frolova, autori naglašavaju, da su sva kretanja u obe navedene sfere, uslovljena funkcionisanjem zakona i zakonitosti institucionalne i evolucione ekonomije, institucijama i institutima sistema. Pravila

³ Pr. Alfreda Nobela: cilj mu je bio da njegov pronalazak koristi ljudima u poslu, u ekonomske svrhe a ne nikako za međusobna uništavanja; ili izum Nikole Tesle?

igre, velike korporacije kreiraju kroz socioekonomsku sferu (istovremeno kontrolišu i usmeravajući kontrolom kapitala tehnokonomsku sferu) preko institucija sistema, nizom socijalnih tehnologija: zakonodavno-pravna regulativa, pravila igre, metodi upravljanja, kao i procedure kolektivnog izbora i aktivnosti kojima se obezbeđuje smanjenje transakcionih troškova u ekonomiji, a na štetu te iste socioekonomske sfere (videti: Frolov, 2013, str. 50). Polazeći od pretpostavke da je prodajna cena polazni korak poslovne ekonomije, da transakcioni troškovi integrisani u prodajnu cenu zavise od pravila igre, izvodi se zaključak, kakav i koliki značaj imaju pravila igre za obe sfere- tehnokonomsku i socioekonomsku. (videti: Pokrajčić, 1992).

Primer realizacije sopstvenih interesa i dominacije kroz transakcione tehnologije, ne samo u određenim sferama sopstvene privrede, već i nad drugim privredama, državama i narodima, potvrđuje i ponašanje Njemačke prema ostalim članicama EU. „Njemačka, Francuskoj i zemljama juga nameće spornu kriznu politiku, dok joj kupovinom evroobveznica Evropska centralna banka pruža neophodnu podršku. (...) Pomislio sam na groznu nezaposlenost mladih na jugu Evrope kao jedne od posledica tereta štednje na najslabije karike nekog društva“ (Habermas, 2013: 22).

Dok, s jedne strane, institucionalnim i marketinškim tehnologijama (tehnologijama socioekonomske sfere) kontrolišu tokove intelektualnog i finansijskog kapitala, i tako istovremeno upravljaju tehnološkim procesima u cilju ostvarivanja profita, ne uvažavajući principe društvene i prirodne sredine, s druge strane, velike korporacije, kao gorući problem (koji same stvaraju) navode nemogućnost prodaje proizvedenog. Nisu tehnologije ni proizvodnja problem. Dominantni faktori proizvodnje: mašine, sirovine, radna snaga i znanje, nisu problem. Znači problem je tržište, tj. prodaja. Znači, socioekonomska sfera uzvraća udarac.

2. DISPROPORCIJA RAZVOJA TEHNOEKONOMSKE I SOCIOEKONOMSKE SFERE U SVETLU ZAKONODAVNO-PRAVNE REGULATIVE: IZVOR PROBLEMA EKONOMIJE

Istražujući probleme globalne ekonomske krize, Frolov ističe da se perspektivna istraživanja globalnih i nacionalnih kriza moraju, u većem stepenu oslanjati na dostignuća institucionalne i evolucionarne ekonomije. Istražujući ulogu tehnološkog determinizma u teoriji kriza, respektujući teorije ostalih pristalica tehnološkog determinizma (priznavajući u celini višestruku i kumulativnu uzročnost krize), posebno naglašavajući stavove Dementjeva, Frolov naglašava uticaj drugih faktora, kao što su: finansijski, institucionalni, sociopsihološki (više videti: Frolov, 2011, str.42).

Ekonomija ne može bez transformacionih i transakcionih tehnologija, na čiji značaj u privrednim kretanjima i privrednom razvoju ukazuje Frolov u kontekstu tehnološkog determinizma. Kako Frolov ističe „tehnologije uopšte jesu način korišćenja uzajamno povezanih metoda i instrumenata na povećanju efikasnosti određene delatnosti prema čijem karakteru se vrši njihova klasifikacija. Zato je metodološki korektno razgraničenje između transformacionih i transakcionih tehnologija“ (Frolov, 2011:51).

Dok su transformacione tehnologije fokusirane na promenu postojećih fizičkih-materijalnih svojstava objekata, transakcione su usmerene na delovanje ekonomskih subjekata, njihovo međusobno povezivanje i komunikacije (upravljačke, pravno-regulativne, marketinške, trgovačke, tržišne i ostale tehnologije).

„Ekonomija je pre svega nauka o merenju. Ona poseduje izuzetno moćan i fleksibilan skup sredstava pomoću kojih se masa informacija može precizno obraditi da bi se na osnovu toga

procenio uticaj bilo kojeg pojedinačnog faktora, ili čak zajedničko delovanje svih faktora“ (Stiven i Stiven, 2006, str: 27).

Činjenica je da nove tehnologije podstiču razvoj, doprinose stvaranju novog, ne samo proizvoda, već nove (misli se na stručnost, obučenosť i ponašanje) radne snage, novog potrošačkog društva, novih društvenih normi i standarda.

Međutim, postojanost i doprinos tehnologija, uslovljen je teorijskim znanjima i institucijama sistema. „Smena tehnoloških poredaka traži, po pravilu, odgovarajuće promene u socijalnom i institucionalnom sistemu, koje ne samo da uklanjaju socijalnu tenziju, već pomažu masovnom uvođenju tehnologije novog tehnološkog poredka (režima) prema potrebama i načinu života“ (Frolov, 2011:47).

Söderberg, pozivajući se na Marxovu interpretaciju istorijskog materijalizma⁴, potvrđuje da, vremenom tehničko-tehnološki razvoj i razvoj ukupnog društva nameće promene postojeće materijalne proizvodnje. Nove ideje, nove informacije i inovacije menjaju postojeće stanje. Ovde treba istaći da odlučujuća ili glavna uloga kod ovakih promena pripada intelektualnom kapitalu. Upravo je intelektualni kapital središnji faktor svih napredaka, svih poredaka, tj. znanje u funkciji stvaranja nove vrednosti⁵. Potpora ovom stavu je i šumpeterova (Joseph A. Schumpeter) Teorija destrukcije⁶.

„Istorijski materijalizam počinje od pretpostavke da je ljudska svest uslovljena fizičkim okruženjem čoveka, i da stoga materijalna osnova društva određuje (ima primat u odnosu na) njegovu organizaciju društvenog života. U jezgru društva su "proizvodne snage" (predominantno: mašine, sirovine, radna snaga i znanje) koje utiču na "proizvodne odnose", tj. na sastav vlasništva u društvu. Društvena klasa koja dominira u odnosima proizvodnje preferira određeno zakonsko, političko i ideološko uređenje društva (superstrukturu) koje će održavati uspostavljeni poredak. Ali pošto se proizvodne snage razvijaju kontinualno, dok uspostavljeni poredak teži da ostane nepromenljiv, organizacija društva će sve više biti u sukobu sa njegovom materijalnom proizvodnjom. U jednom trenutku stari poredak postaje kočnica daljem razvoju proizvodnih snaga. Borba između vladajuće klase i potčinjenih klasa (koja sve vreme traje) sada prerasta u revolucionarnu promenu. Novi društveni poredak se uspostavlja koji bolje odgovara materijalnoj osnovi proizvodnje (Söderberg, 2003)“.

„Međutim, to što je nešto povezano, ne znači i da jedno uslovljava drugo. Povezanost jednostavno dokazuje da postoji određeni odnos između dva faktora-nazovimo ih faktorima X i Y- ali nam ništa ne govori o vrsti tog odnosa. Moguće je da X uzrokuje Y; takođe je moguće i da Y uzrokuje X; a moguće je i da su X i Y samo posledice nekog trećeg faktora Q“ (Stiven i Stiven, 2006:24).

Znači, čovek je u središtu i na strani inovacija, stvaranja novog ali i na strani društvenih normi. Uspeh novih tehnologija (prvenstveno profit koji će doneti) zavisi koliko su one široko „zaživele“ u društvu, na tržištu i koliko dugo će opstati. Nova tehnologija u liku Nikole Tesle živi vijekovima. Njen doprinos na planetarnom nivou je nemerljiv. Manje više, prisutna je kod svih naroda i u svim sferama života, dok niz drugih tehnologija (npr. pejdžer, pojedini tipovi mobilnih telefona i sl.) imali su kratak vek trajanja. Jeste da tehno sfera traži novi promenjivi kapital neophodan u tehnološkim procesima-u proizvodnji, ali zahteva i mnogo fiktivnog (opredmećenog) u samoj opremi-mašinama neophodnim u fazi proizvodnje.

⁴ G.A Cohen (2000): Karl Marx's Theory of History: a Defence: (Oxford University Press, Oxford, 2000). European Journal of Political Economy, Volume 18, Issue 2, June 2002, Pages 405–406.

⁵ GARY S. BECKER (1993): *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*. Chicago, University of Chicago Press i [Thomas A. Stewart](http://hr.wikipedia.org/wiki/Thomas_A._Stewart) (1997): *Intellectual Capital: The New Wealth of Organizations*. http://hr.wikipedia.org/wiki/Intelektualni_kapital (08.09.2013).

⁶ <http://transcriptions.english.ucsb.edu/archive/courses/liu/english25/materials/schumpeter.html>

Kako navodi Vojin Daković (Daković⁷, 1992) tehnika-mašine gutaju mnogo živog rada (tzv. opredmećeni rad) u procesu nastanka, dok kasnije u funkcionisanju traže manje fizičkog prisustva živog, ali stručnog i skupljeg rada⁸, koji treba i mora da kontroliše funkcionisanje opredmećenog rada. Tehnoekonomska sfera bez uvažavanja principa i interesa socioekonomske sfere i prirodne sredine, a u odsustvu institucija sistema ide u neizvesnost.

U literaturi se sreću i stavovi teoretičara poput tvorca „Venus projekta“⁹. Novi svet po ovom projektu zasnivao bi se na potpuno „novom dizajnu“ stvarnosti, a taj novi dizajn na tehnologiji i komunitarnom načinu raspodele. Uloge su podeljene: tehnologije se smatraju ključem, a raspodela resursa bravom novog boljeg sveta, dajući tehnologiji ulogu „duha iz boce, koji će obezbediti novi, bolji svet (Stanković, 2013, str. 9).

Potvrdu kontrole razvoja i, disproporcije razvoja analiziranih sfera, od strane velikih korporacija i političkih centara moći, potvrđuju odnosi razvoja operativnih kompjuterskih sistema Windows-a i Linux-a, u istraživanjima Đžona Soderberga (Johan Söderberg).

Takođe, dobar deo odgovora, na pitanja i probleme predhodno navedene u radu: šta je uzork, gorućeg problema velikih korporacija- nemogućnosti prodaje proizvedenog, pad zaposlenosti i prihoda?, moguće je, dobrim delom, spoznati u kontekstu istraživanja Soderberga, vezanim za autorska i srodna prava i slobodni softver.

„Kopirajt (autorska i srodna prava) je izmišljen za potrebe i od strane ranog kapitalizma, i njegov značaj za ovaj sistem je u stalnom porastu. Protiviti se kopirajtu znači protiviti se kapitalizmu. Stoga, marksizam je prirodna polazna tačka sa koje kreće kritika kopirajta. Marksov koncept "opšteg intelekta", koji znači da će u nekom momentu kolektivni proces učenja prevazići fizički rad kao proizvodnu snagu, nudi obećavajuće polazište za razmevanje dostignuća slobodne softverske zajednice (Söderberg, 2003)“.

U prilog stavu, da bez teorijskih znanja nema ni praktičnih, nema rada, Söderberg se poziva na marksove analize značaja nauke i inovacija prema radu. "[...] Prvo je analiza i primena mehaničkih i hemijskih zakona, proizašla direktno iz nauke, omogućila da mašine obavljaju isti rad koji je ranije obavljao radnik... Inovacija onda postaje biznis, i primena nauke na direktnu proizvodnju i sama postaje faktor koji determiniše i upravlja njime (Marks, 1993, str. 704)“.

⁷ Antikapital, Vojina Dakovića, 1996 godine nominovan je za Nobelovu nagradu za ekonomiju.

⁸ Npr. parcelu nekih useva, kombajn u vrednosti od 200 hiljada dolara obradi za par sati, dok je fizičkim radnicima (pet radnika) potrebno pet puta više vremena. Međutim, radnici rade na nadnicu motikama u vrednosti od 5 dolara, i mnogo manje će vlasnik potrošiti nafte nego što će platiti radnicima nadnice, ali i cene motika u odnosu na 200 hiljada dolara su ne uporedive. Posebno je interesantan rizik u slučaju ozbiljnijeg kvara kombajna, dok, ako se neko od radnika razboli ili pogine kod svoje kuće, vlasnik ne snosi nikakvu štetu (jednostavno angažuje novog radnika), dok je kod kombajna u problemu vrednom 200 ili četiristo hiljada dolara ako ne može popraviti isti i mora kupiti novi. No, ova tema zahteva dublje i opširnije elaboracije i zbog toga o njoj šire drugi put i u drugom radu.

⁹ Tvorac Venus projekta je Žak Fresko (Jacque Fresco), naučnik koji je krajem prošlog stoljeća gradio tezu boljeg sveta. Venus projekat ne predstavlja viziju koja kaže kako će tačno izgledati budućnost, nego takvu viziju koja ukazuje na moguće puteve razvoja ako primenimo ono što već znamo kako bismo dostigli novu održivu svetsku civilizaciju. Projekat poziva na kompletan redizajn naše kulture gde se stari problemi rata, siromaštva, gladi, dugova i bespotrebne ljudske patnje posmatraju kao nešto što je ne samo moguće izbeći, nego i što je potpuno neprihvatljivo. Bilo šta manje od toga, rezultovalo bi opstankom istih problema koje nalazimo u današnjem svetu.

Venus projekat predstavlja alternativnu viziju za održivu svetsku civilizaciju, drugačiju od bilo kog političkog, ekonomskog ili društvenog sistema koji je do sada postojao. On predviđa da će u skorijoj budućnosti novac, politika, lični i nacionalni interes biti prevaziđeni. Iako ova vizija može delovati idealistički, zasnovana je na dugogodišnjem proučavanju i eksperimentalnom istraživanju. Projekat obuhvata saznanja iz oblasti obrazovanja, transporta, čistih izvora energije, sve do funkcionisanja celovitih gradskih sistema.

Svi faktori proizvodnje (dominantno: mašine, sirovine, radna snaga i znanje) danas, u XXI vijeku, znatno su izmenjeni u odnosu na XX vijek¹⁰. Izmenjeni su isključivo zahvaljujući znanju. Kontrola znanja i rada od strane finansijskog kapitala nije jedini faktor neusklađenog razvoja tehnoekonomske i socioekonomske sfere kao izvora niza problema ekonomije, već su to privilegije (zakonske i političke prirode) određenih grupa ili političkih „elita“. Nije tačno da je proces globalizacije doveo do bržeg protoka kapitala, rada, roba, informacija, usluga i sl.. Doprineo je bržem protoku samo kapitala (jer je to bio interes velikih korporacija) ali ne i rada, osim visokosofisticiranih znanja. Posebna se pažnja posvećuje protoku informacija kad se pojavi određeni izum, kao važnom faktoru proizvodnje-stvaranja novog kapitala, dok kasnije ne postane roba.

Poseban problem ekonomije jeste izučavanje upotrebe tehnologije u službi kapitala a protiv rada. Zahvaljujući informacionim tehnologijama forsiraju se softverska znanja u funkciji kapitala. Zaboravlja se da su softverska znanja samo alatke u rukama stručnjaka. Sva softverska znanja i njihova usavršavanja su produkt živog ljudskog rada, produkt ljudskog znanja.

Finansijeri tehnologija-vlasnici i menadžeri kroz mašine kontrolišu radnike. Nestručnost i nesposobnost, neznanje sprečava uticaje zaposlenih na radne procese i rezultate rada. Jedan od ozbiljnog problema velikih korporacija, danas, na početku druge decenije XXI vijeka, jeste kako zadržati vrhunske stručnjake na poslu a ne plaćati ga dovoljno, onoliko koliko vredi.

Međutim, vlasnici i menadžeri moraju računati na zaposlene i kao potrošače. Jer širenjem uticaja kapitala preko opreme na društvo u celosti i otuđivanju znanja i vještina od zaposlenih i prodavajući istog kroz robe i usluge tim istim masama, po mizernim naknadama, daje odgovor na osnovni problem velikih korporacija, a to je nemogućnost prodaje proizvedenog, pad prihoda, pad zaposlenosti. Pretežno, u praksi, sve navedene probleme, opet mora da rešava javni sektor-država. „Kad u recesiji pojedinci prestanu da troše, jer je to logična reakcija u neizvesnim vremenima, i kad zbog toga kompanijama počnu da opadaju prihodi, pa smanjuju broj zaposlenih, neko po osnovnoj logici mora da bude potrošač, da nešto kupuje da bi drugi imali prihode. U toj ulozi može da bude samo država (Krugman, 1999)“.

Tehnoekonomska sfera (kontrolom kapitala, kontrolom opredmećenog rada i živog znanja, vještije i lakše osigurava sebi pozicije kod Vlade, nego podanici socioekonomske sfere. Socioekonomska sfera, Vladi je interesantna kao glasačka mašinerija, potrošačka masa i radna snaga. Mjere prinude su sredstvo kojim Vlada osigurava finansiranje javnog sektora, preko javnih doprinosa. „Javni doprinosi su tegobniji što se više udaljuju od svoga izvora. Taj teret ne treba meriti količinom nameta, već putem koji trebaju preći da bi se vratili u ruke onih koji su ih dali. Kad je to kruženje pravedno i dobro ustanovljeno, bez obzira plaćalo se malo ili mnogo, narod je uvijek bogat i finansiranje uvijek stoji dobro. Naprotiv, koliko god narod malo davao, kada mu se od toga ne vraća ništa, a on neprestano daje, brzo se istroši. Država nikada nije bogata, a narod je uvijek siromašan (Ruso, 2011, str. 41, 141)“.

Sledeći razlog koji generiše probleme ekonomije, jeste zamena rada robotima, što dovodi do pada cene rada u proizvodnji, dok troškovi mašinerije i nauke rastu rapidno.

Kritikovati danas, odnos kapitala prema radu, znači kritikovati kapitalizam. Neadekvatno plaćanje rada u kapitalizmu, ne investiranje u znanje, ne investiranje u opšte/zajedničke interese zajednice, dovodi do kočenja razvoja proizvodnih snaga. Nekorektno plaćanje rada u kapitalizmu i plaćanje nerada u socijalizmu, neminovno vodi ka rađanju „zastranjelog“ deteta kapitalizma-savremeni socijalizam.

¹⁰ Prvi mobilni telefon je koštao 3500 USA dolara i bio težak 1 kilogram (inženjer Motorole Martin Kuper 1973), dok 2012. godine mobilni ima sasvim drugačiji izgled, funkcije i cene, ima oko 6 milijardi pretplatnika i 7 milijardi ukupno stanovnika u svetu (Politika, 04.04.2013).

Shodno predhodnoj koncepciji, dolazi se do određenih suštinskih pitanja, kakva je stvarana međuzavisnost i koja od sfera (misli se na tehnoeкономsku i socioekonomsku) ima primat, u međusobnom odnosu i uticajima na kreiranje šire privredne i društvene sredine. Već je predhodno isticano, da su efekti tehnoeкономske sfere na socioekonomsku, društvo i prirodnu sredinu višestruki, međutim, institucionalni faktori postavljaju i pomeraju granice svim sferama. „Institucionalni faktor ima velikog udela u koncepciji tehnoeкономskih paradigmi, koju, kako navodi Frolov, razvija Peres na osnovu doktrine tehnoloških sistema Frimana i tehničkih paradigmi Dozia. Peres napušta tezu da: svaki novi tehnološki sistem oblikuje ne samo radnu sredinu, već i institucionalni kontekst (misao) kulturu; stvarajući moćne eksternalije ili spoljašnje efekte. Pri tom, dugoročna kolebanja koja smo nazvali dugim talasima, rezultat su posledičnih uspona i padova dveju sfera sistema: tehnoeкономske, sa jedne strane, i socioekonomske sa druge strane (Friman, isto)“.

Fažan faktor, koji omogućava analizu funkcionisanja, ekonomskog značaja i međuzavisnosti, navedenih sfera, jesu potrebe stanovništva. Posebno uticaj socioekonomske sfere na kretanja tehnoeкономske, ogleda se kroz potrebe stanovništva koje ono ima po prirodi ili koje su im okolnosti nametnule, podstičući opštekulturni i duhovni napredak. „Kod svih naroda svijeta duh je tačno usklađen s potrebama koje oni po prirodi imaju ili koje su im okolnosti nametnule, i, u skladu s tim, sa strastima koje ih podstiču da zadovolje te potrebe (Ruso, 2011, str. 37)“. U prilog ovoj tezi Ruso navodi primer, da se u Egiptu s poplavama Nila stvaraju i usavršavaju umijeća borbe protiv poplava. Predhodni primer i teza, mogu poslužiti kao primer zavisnosti kretanja u obe sfere, od prirodnih zakona i uticaja.

Tako, tvorac i pristalice „Venus“ projekta smatraju, da samo tehnologija može učiniti svet dostojnim življena, ali tehnologija potčinjena prirodi, zatim da ljudska inventivnost nije tržišna kategorija i ne traži novac da bi poboljšala svijet i da ljudska priroda nije nešto se ne sme malo upristojiti.

Takođe, jedan od ozbiljnih problema svih ekonomskih, međudržavnih i međunacionalnih integracija (evropske integracije) jesu kulturne i duhovne vrednosti, odnosno različitosti. Danas nema sumnje: evropske integracije i proširenje EU nisu doveli do rješenja, već do povećanja problema. Glavni problem EU– najdublja unutrašnja podijeljenost– nije povezan samo sa stepenom razvoja ekonomije nego i sa kulturnim faktorom. Nosioci različitih kultura, čak toliko bliskih koliko su bliske francuska i njemačka, različito reaguju na istovjetne administrativne (pravne) norme, što otežava jedinstvo upravljanja. Situacija se drastično zaoštrila 2004. godine, kad se jedinstvena Evropa proširila faktički van svojih kulturnih granica. Ovaj izazov nije naišao na odgovarajući odgovor EU administracije¹¹.

¹¹ Ne gledajući na značajan tempo primicinja ka evropskom nivou, solidan razvoj BDP po glavi stanovnika dostigla je samo Slovenija, koja je došla blizu tog nivoa još 2003. Godine. Zaostajanje ostalih zemalja smanjila su se do krize krajem 2008. i početkom 2009. Godine. Ipak, ostao je kvalitativni, a ne kvantitativni zaostatak. Ove zemlje još uvijek nisu u tolikoj mjeri „Evropa“ koliko su „Istočna Evropa“ u tradicionalnom poimanju ovih termina. Neprekidno primicanje zemalja Istočne Evrope na nivo „stare Evrope“ umnogome je uslovljeno slomom krajem 80-tih i početkom 90-tih godina. Jedino je Mađarska dostigla svoj „relativni“ nivo iz 1980. godine već 1996. godine– za 16 godina– i potom ga potpuno premašila bez obzira na krizu i trenutnu stabilizaciju. Nivo iz 1985. (gotovo uoči tržišnih reformi) bio je uveliko nadmašen već početkom 2000. godine. Češka je premašila svoj „relativni“ nivo iz 1985. tek 2008. godine. Rumunija se približila Češkoj tek 2008, ali je ubrzo pala ispod tog nivoa. Poljska je skoro dostigla taj nivo tek 2003. godine – poslije 18 godina – a Bugarska, po svemu sudeći, taj nivo neće nikad dostići (jer je njen trenutni nivo tek malo iznad polovine iz 1985. godine). Održava se vrlo neujednačen razvoj pojedinih država Istočne Evrope iako su autsajderi djelimično zamijenili mjesta (Poljska je pala na mjesto Bugarske, a Rumunija je ostala na pretposljednem mjestu). Jaz u BDP po glavi stanovnika u prvoj polovini 80-tih između najviše i najmanje razvijenih pet zemalja Istočne Evrope (bez Slovačke, Slovenije i pribaltičkih zemalja) je smanjen. Ipak, poslije velikog rasta, kao rezultat katastrofe krajem 80-tih početkom 90-tih, i izlaska iz nje, na osnovu raznih modela, nivo iz 1988. tek je dosegnut 2008.

Upravo, pored tehnoloških i socioekonomskih faktora, kao osnovni problem evropskih integracija i duboke unutrašnje podeljenosti EU, Deljagin navodi kulturne specifičnosti i različitosti, tako da će u doglednoj budućnosti problemi integracija EU imati kvalitativne a ne kvantitativne karakteristike (Deljagin, isto).

ZAKLJUČAK

Predhodno, u radu, izloženi stavovi, koncepcije i mišljenja, daju (ili treba da daju) odgovor na postavljena pitanja: kakva je stvarana međuzavisnost i koja od sfera (misli se na tehnoeonomsku i socioekonomsku) ima primat, u međusobnim odnosima i uticajima na kreiranje funkcionisanja šire privredne i društvene sredine, a time i odgovor na ostala pitanja- zašto su velike korporacije u problemima, bez obzira što kontrolišu obe sfere, kontrolišu sve ekonomske i političke tokove!

Već je predhodno isticano, da su efekti tehnoeonomске sfere na socioekonomsku, društvo i prirodnu sredinu višestruki, međutim, instiucionalni faktori postavljaju i pomeraju granice svim sferama. Instiucionalni faktor ima velikog udela u koncepciji tehnoeonomskih paradigmi, koju, kako navodi Frolov, razvija Peres na osnovu doktrine tehnoloških sistema Frimana i tehničkih paradigmi Dozia.

Svi faktori proizvodnje (dominantno: mašine, sirovine, radna snaga i znanje) danas, u XXI vijeku, znatno su izmenjeni u odnosu na XX vijek. Izmenjeni su isključivo zahvaljujući znanju. Kontrola znanja i rada od strane finansijskog kapitala nije jedini faktor neusklađenog razvoja tehnoeonomске i socioekonomске sfere kao izvora niza problema ekonomije, već su to privilegije (zakonske i političke prirode) određenih grupa ili političkih „elita“. Nije tačno da je proces globalizacije doveo do bržeg protoka kapitala, rada, roba, informacija, usluga i sl.. Doprineo je bržem protoku samo kapitala (jer je to bio interes velikih korporacija) ali ne i rada, osim visokosofisticiranih znanja. Posebna se pažnja posvećuje protoku informacija kad se pojavi određeni izum, kao važnom faktoru proizvodnje-stvaranja novog kapitala, dok kasnije ne postane roba.

Poseban problem ekonomije jeste izučavanje upotrebe tehnologije u službi kapitala a protiv rada. Zahvaljujući informacionim tehnologijama forsiraju se softverska znanja u funkciji kapitala. Zaboravlja se da su softverska znanja samo alatke u rukama stručnjaka. Sva softverska znanja i njihova usavršavanja su produkt živog ljudskog rada, produkt ljudskog znanja.

Finansijeri tehnologija-vlasnici i menadžeri kroz mašine kontrolišu radnike. Nestručnost i nesposobnost, neznanje sprečava uticaje zaposlenih na radne procese i rezultate rada. Jedan od ozbiljnih problema velikih korporacija, danas, na početku druge decenije XXI vijeka, jeste kako zadržati vrhunske stručnjake na poslu a ne plaćati ih dovoljno, onoliko koliko vrede.

Međutim, vlasnici i menadžeri moraju računati na zaposlene i kao potrošače. Jer širenjem uticaja kapitala preko opreme na društvo u celosti i otuđivanju znanja i vještina od zaposlenih i prodavajući istog kroz robe i usluge tim istim masama, po mizernim naknadama, daje odgovor na osnovni problem velikih korporacija, a to je nemogućnost prodaje proizvedenog, pad prihoda, pad zaposlenosti. Pretežno, u praksi, sve navedene probleme, opet mora da rešava javni sektor-država.

Dakle, ako se i smanjivala razlika u nivoima, jaz između zemalja Istočne Evrope je ipak ostajao izraženiji od onog iz 1985. Od suštinskog značaja je činjenica da je u socijalističko vrijeme (1985. godine) diferencijacija takođe bila značajno smanjena, i to uoči raspada Sovjetskog saveza. Ova diferencijacija je bila minimalna za čitav socijalistički period. Na kraju, kako pokazuje kriza s kraja 2008. i početka 2009. godine, napredak zemalja Istočne Evrope nosi nestabilan karakter- izuzev Slovačke ostale zemlje su pretrpjele negativne posljedice (Deljagin, 2013).

Međutim, znanje protkano i bazirano na duhovnim vrednostima je osnovni faktor bez koga nama ozbiljnog dugoročnog razvoja društva. Ozbiljan dugoročni razvoj, podrazumijeva ravnotežu cjelokupne društvene zajednice sa prirodom, ali i ravnotežu čoveka pojedinaca samog sa sobom. Ekonomske ne/prilike, tačnije ekonomski problemi u većini zemalja sveta, dovoljno ukazuju o opšte prihvaćenju iluziji XIX i XX veka da su tehnička znanja, tj. tehničko-tehnološki progres put u elodorado. Znanje jeste glavni faktor u ekonomskim i društvenim procesima, ali u koliko znanje ne prati duhovni razvoj, ono postaje ili može biti kontraproduktivno.

Iluzija je da se kontrolom rada i znanja od strane finansijskog kapitala i pukim gomilanjem materijalnih dobara može podići moralni nivo čovečanstva. Realnosti i istine svakodnevnog života kazuju drugačije. Svi izumi, nastaju zahvaljujući teorijskim naporima nauke, i samo su veštački dodaci prirodnim osobnostima i organima čoveka. Svi pronalasci-izumi ili »sprave i naprave«, proširuju područje čovekove egzozomatske evolucije, doprinoseći uvećanju »tela čovečanstva«, tj. opsega njegovih tehničko-tehnoloških mogućnosti. (Kalezić, i dr. 2001)

Međutim, po zakonima prirode duša ima primat. Da bi se telo održalo u celini i da bi njegovo kretanje i pokreti bili regulisani, duša takođe mora da se proširuje i nadograđuje. U suprotnom pojavljuju se velike teškoće, ravnoteža tela je ugrožena. Poteškoće ekonomske, socijalne i političke na jednom drugom nivou u narednim vremenskim periodima, odražavaju disproporciju između duše čovečanstva, skoro neizmenjene u odnosu na prvobitno stanje i njenog enormno uvećanog tela. Zbog toga, smanjenje ove disproporcije, pojavljuje se kao nužnost očuvanja civilizacije.

Možda je u pravu američki univerzitetski profesor James Burnham, koji menadžersku revoluciju vidi kao prelazak kontrole, nad privredom i drugim društvenim poslovima, iz nadležnosti vlasnika kapitala (ovde se, u pomenutom kontekstu, kapital isključivo posmatra u materijalnom obliku, fabrike-sredstva za rad i sl.) u nadležnost tehničkih i drugih stručnjaka kojima se poverava upravljanje kapitalom, ali »srećom« evolucija je neumoljiva. On dalje ističe kako će vladajuću klasu u budućnosti sačinjavati ljudi koji poseduju najveća tehnička znanja i organizacijske sposobnosti, a ne vlasnici kapitala. Po njemu ljudi sa tehničkim znanjima će nadmoćno kontrolisati sredstva za proizvodnju i imati najviše udela u raspodeli dobara proizvedenim tim sredstvima. (Dragičević, 1983)

Međutim, tehnička i znanja uopšte, bez vaspitanja zapostavljajući duhovni razvoj čoveka, dovode do predhodno pominjane disproporcije, tj. otvaraju pitanje opstanka čovečanstva. Smanjenje disproporcije između egzozomatskog i duhovnog razvoja predstavlja najširi okvir za opstanak čoveka kao bića koje za razliku od drugih živih bića ne poseduje-kako kažu biolozi »krajnju specijalizovanost koja ga prisiljava na određenu formu življenja«. (Kalezić, i dr. 2001)

Čovekova jedinstvenost, posmatrana sa biološko evolutivnog stanovišta, omogućava mu da svoju različitost i individualnost ispoljava stvaralački slobodno i svrshodno u isto vreme. To znači da čovek svoje delovanje zasniva na ukrštanju saznanja o onom što se pre njega dešavalo sa onim što će se dešavati u budućnosti. Čovekova sposobnost da planira i kritički rasuđuje-odlučuje ključna je za uspostavljanje ravnoteže između duše i tela.

Engleski istoričar (Toynbee, 2000:5) na prošlost čovečanstva gleda kao niz civilizacija koje su jedna drugu smenjivale, u sukcesiji i cikličnom kretanju, a ne kao borbu nacija ili političkih entiteta. Po njemu, svaka civilizacija opstaje ili propada u zavisnosti od sopstvene sposobnosti da uspešno odgovori na izazove, ljudske i prirodne, moralne i verske. On smatra da je u dosadašnjoj istoriji bilo 26 civilizacija.

Akademik-istoričar Sarić (Sarić, 1996) tvrdi da je bilo više od trideset civilizacija. Smatra da civilizacije napreduju-idu napred kada ih vodi talentovana, kreativna manjina, autentična elita, a padaju kad na vlast dođe nesposobna manjina. Suprotno od K. Marksa, on je smatrao da civilizaciju oblikuju duhovne, a ne ekonomske sile i da pad civilizacija nije neizbežan.

LITERATURA

1. David Hume (1994): *Political Essays*, Published by the Press Syndicate of the University Press.
2. Deljagin Genadijevič Mihail (2013): *Izbor između istoka i zapada danas*, Institut problema globalizacije, Moskva; <http://www.standard.rs/mihail-deljagin-izbor-izmedju-istoka-i-zapada-danas.html>, ponedjeljak, 05 avgust 2013 07:29
3. Dosi, D., (1982): *Technical Paradigms and Tehnological Trajectories: A Suggested Interpretation of the Determinantes of Technical Change/ Research Policy*. 1982. Vol. 2. No 3. P. 147-162
4. Dragičević, A. (1983): *Leksikon političke ekonomije*, Informator, Zagreb
5. Frolov Petrovič, D., (2011): *Teorija kriza posle krize: Tehnologija versus instituti*, Socijalna Misao, br. 4/2011, str. 41.
6. G.A Cohen (2000): *Karl Marx's Theory of History: a Defence*: (Oxford University Press, Oxford, 2000). *European Journal of Political Economy*, Volume 18, Issue 2, June 2002, Pages 405–406.
7. Gary S. Becker (1993): *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*. Chicago, University of Chicago Press
8. Goldsmith E., and Mender J., (1996): *The Case Against the Global Economy: And for a Turn Toward the Local*, Sierra Club Books, San Francisco, see in Frances Moore Lappe, Joseph Collins and Peter Rosset, (1998), *World Hunger*, The Institute for Food and Development Policy
9. Habermas Jürgen, *Der Spiegel*-Politika, 09.08.2013. str. 22.
10. Kalezić, D., Perišić, Z., Batanica, D. (2001): *Besede Nobelovaca*, KUD Diogen, Surčin-Beograd.
11. Marx Karl (1993): *Grundrisse. Foundations of the Critique of Political Economy*. London: Penguin Books
12. Perez, C., (2009): *Tehnological Revolutions and Techno-economic Paradigms*/TOC/TUT Working Paper. 2009. No. 20 P.4
13. Pokrajčić, D., (1992): *Nobelova nagrada za ekonomiju za 1991. godinu: Ronald Kouz i koncept transakcionih troškova*, *Ekonomski anali*, 1992, vol. 36, br. 114, str. 106-114
14. Pol Krugman (1999): *The Spatial Economy – Cities, Regions and International Trade*, with Masahisa Fujita and Anthony Venables. MIT Press, ISBN 0-262-06204-6
15. Roubini, Nouriel (ed.), (2006): *New International Financial Architecture*. Edward Elgar Publishing
16. Sarić, M. (1996): *Opšti principi naučno-istraživačkog rada*, IV izdanje, Institut za istraživanja u poljoprivredi, Beograd.
17. Söderberg, J., (2003): *Copyleft vs. Copyright: A Marxist critique*. Preuzeto sa sajta First Monday, 26/04/03
18. Stanković, G., *Politika*, godina LVII, br. 17, str: 09.
19. Steven D. Levitt and Stephen J. Dubner (2006): *Freakonomics: A Rogue Economist Explores the Hidden Side of Everything*, Harper Collins Publishers, New York
20. Toynbee, A.J. (2000): *Spartanci*, Književna reč, Beograd.
21. Vujović, i ostali (2011): *Tiranija stranih direktnih investicija*, *Časopis Ekonomika*, br. 2/2010, str: 10-24.
22. Žan-Žak Ruso (2011): *Društveni ugovor: o poreklu i osnovama nejednakosti među ljudima-rasprava o naukama i umetnosti*, Filip Višnjić, Beograd
23. Дементьев В. Е., (2010): *Длинные волиы технологического развития и экономическије крисисы/ Эволюционная экономика и финансы: инновации,*

конкуренция, экономический пост/ Под ред. В.И Маевского, С.Т. Кирдиной. М.: ИЭ РАН, 2010. С.64.

24. Thomas A. Stewart (1997): *Intellectual Capital: The New Wealth of Organizations*. http://hr.wikipedia.org/wiki/Intelektualni_kapital (08.09.2013).
25. Vujović, S., (2004): Zbornik radova- Savremene tendencije u turizmu, hotelijerstvu i gastronomiji, Novi Sad. Rad: *Mogućnosti finansiranja stvaranja materijalne osnove turizma u novim turističkim destinacijama sredstvima međunarodnih finansijskih organizacija*.
26. <http://transcriptions.english.ucsb.edu/archive/courses/liu/english25/materials/schumpeter.html>